

УДК 316.01: 316.47: 316.3

О. Б. Демків – кандидат соціологічних наук, доцент
кафедри історії та теорії соціології Львівського
національного університету імені Івана Франка

Соціальний капітал в умовах державного монополізму: до методології соціологічного дослідження

*Роботу виконано на кафедрі історії та теорії
соціології ЛНУ ім. Івана Франка*

Розглянуто перспективи і шляхи адаптації соціального капіталу до умов сучасного українського суспільства, особливості якого впливають на процес генерації соціального капіталу.

Ключові слова: державний монополізм, рента, рентоорієнтовані соціальні мережі.

Демків О. Б. Социальный капитал в условиях государственного монополизма: к методологии социологического исследования. Рассмотрены перспективы и пути адаптации теории социального капитала к условиям современного украинского общества, особенности которого влияют на процесс генерации социального капитала.

Ключевые слова: государственный монополизм, рента, рентоориентированные социальные сети.

Demkiv O. B. Social Capital in the Circumstances of State Monopolism: Main Methodological Issues of Sociological Study. Author analyses the difficulties and possible ways of the of social capital theory adaptation to the conditions of the contemporary Ukrainian society.

Key words: social capital, state monopolism, rent, rent-oriented social networks.

Постановка проблеми та її значення. Загальним місцем релевантного до політичної проблематики соціогуманітарного дискурсу впродовж років, що минули з часу розпаду СРСР, стали пояснювальні схеми, у яких метою бажаних соціальних трансформацій визнавалося громадянське суспільство, а одним із засобів досягнення цієї мети – розвиток соціального капіталу. Складна траєкторія соціально-політичного розвитку пострадянських суспільств, у якій на зміну відносній демократизації та децентралізації прийшли реверсивні процеси, вносить корективи у науковий дискурс. Скептичні настрої у експертній і науковій спільноті починають втілюватися у формування нової теоретичної моделі пострадянських суспільств, яка дедалі менше ґрунтується на цінніснодeterminованих конструкціях та імперативах, стає менш проєктивною і дедалі більше зосереджується на реаліях. Водночас, прагматизація наукового дискурсу в тому, що стосується закономірностей і напрямку соціальних перетворень пострадянських суспільств не повинна супроводжуватися розривом теоретичного та методологічного тіла наукового дискурсу.

Як зазначав Т. Кун, доцільно говорити про життєвий цикл наукової теорії, концепції, концепту, зокрема, і теорії соціального капіталу, яка швидко здобула популярність у зарубіжних та українських наукових колах, але, принаймні, на вітчизняних теренах не знайшла належного емпіричного застосування. Найпростішою відповіддю на розчарування пояснювальним потенціалом теорії є визнання її нерелевантною до умов «незахідних» соціумів. Водночас, іманентна для соціології аксіома соціальної єдності людства змушує шукати шляхи реінтерпретації теорії соціального капіталу, її пристосування до локальних українських і, ширше, пострадянських умов – здійснення такої спроби із залученням низки допоміжних понять є **метою** статті. Дотеперішні спроби реконцептуалізації теорії соціального капіталу або застосовували цю теорію некритично та надто механічно, або ж містили надто багато негативних визначень – тобто окреслювали те, чим не є соціальний капітал українського суспільства, але малою мірою пояснювали наявні «капіталогенеруючі» соціальні структури.

Перш, ніж виконати **завдання** цієї розвідки, стисло оглянемо ту суму концептуальних побудов, яку, насправді, не цілком виправдано називають теорією соціального капіталу. Справа в тому, що центральний для теоретизацій термін (соціальний капітал) інтерпретується по-різному, створюючи основу для трьох відносно автономних розділів цієї «теорії»: мікрорівневу, мезорівневу та макрорівневу інтерпретацію.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. На мікрорівні під соціальним капіталом розуміють ресурси, якими (реально чи потенційно) володіє

індивід, включений у сталу систему соціальних відносин (соціальну мережу). «Обсяг» соціального капіталу прямо залежить від характеристик складу особистісної соціальної мережі: якщо її члени мають високі статуси та доступ до цінних ресурсів (політичних, адміністративних, символічних, інформаційних, фінансових та ін.), це позитивно впливатиме на індивідуальний соціальний капітал індивідів, включених у соціальну мережу. Насиченість соціальної мережі носіями престижних статусів, виконавцями важливих соціальних ролей, власниками великих обсягів різного роду ресурсів, поряд із величиною, гетерогенністю та розгалуженістю соціальної мережі є сприятливими для індивідуального соціального добробуту членів мережі характеристиками. І навпаки, відсутність у межах мережі носіїв цінних ресурсів, її гомогенність та зосередженість в обмеженому соціальному (поселенському, демографічному, професійному) ареалі – свідчать про мережеву бідність. Обидві мережі сприяють підтримці сталого рівня добробуту, проте перша – дає можливість їм просуватися в кар'єрному, статусному плані через доступ до цінних ресурсів (наприклад, інформації про вакансії на ринку праці) та можливість отримати сприяння (у формі рекомендації чи протекції) від впливових членів мережі.

На мезорівні соціальний капітал інтерпретується як ресурс, який належить не лише окремим індивідам, а й соціальній групі. Сталі соціальні зв'язки створюють додаткові комунікаційні канали, у яких генеруються цінні ресурси відносин. Так, соціальний простір сусідської спільноти є менш анонімним і має структури неформального соціального контролю, а релігійної меншини – сприяє гарантованому працевлаштуванню членам спільноти.

На макрорівні соціальний капітал інтерпретується як «власність» соціуму в цілому. Тут соціальні мережі – це, насамперед, різноманітні громадські організації та інші «формальні та неформальні оболонки колективної дії» у міру того, наскільки вони є добровільними, горизонтальними та інклюзивними. Ці соціальні зв'язки структурують публічний простір суспільства, підвищують ефективність громадського контролю за діяльністю державних організацій, перебирають на себе окремі функції державних органів (наприклад, у сфері соціального захисту), сприяють поширенню соціально корисних цінностей, артикулюють та узгоджують інтереси соціальних груп, поширюють зразки соціально активної поведінки, генералізовану довіру і таким чином легітимізують, контролюють і вдосконалюють діяльність політичних та адміністративних інститутів. Ефективність та гармонійність соціально-політичного розвитку прямо залежить від характеристик цього відносинного ресурсу. Такий підхід є не лише наслідком наукового спостереження закономірностей розвитку західних суспільств зі сталими демократіями, а й таким собі імперативом – вказівкою на нормальний, здоровий спосіб соціально-політичної організації, і на дефективні відхилення від нього. Саме цей «поверх» концептуальної побудови теорії соціального капіталу, як найбільш ціннісно та контекстуально детермінований, вимагає реконцептуалізації та пристосування до вітчизняних умов.

Три розглянуті інтерпретації не є взаємовиключними. Водночас, їх співіснування веде до певної термінологічної плутанини. Без сумніву, у межах трьох інтерпретацій описуються різні за змістом соціальні явища, але чи існує між цими явищами системний (а не випадковий) зв'язок? Чи є вони взаємозумовленими? І чи можна говорити про емерджентність соціального капіталу макрорівня, тобто про те, що релевантні до макрорівневої проблематики (до проблематики демократії, інституційної ефективності та громадянського суспільства) явища формуються ще на базовому рівні соціальної структури, на рівні особистісних соціальних мереж?

Такий взаємозв'язок існує у сталих, структурно та соціокультурно відтворюваних патернах (шаблонах) творення особистісних соціальних мереж. Найсуттєвішими характеристиками особистісних соціальних мереж, змінними, які задають конфігурацію емерджентних структур макрорівня, є ступінь гомо- чи гетерогенності особистісних соціальних мереж, інклюзивності чи ексклюзивності (як принципу творення цих мереж), універсальності чи партикулярності (як характеристики відтворюваних у мережах цінностей), горизонтальності чи вертикальності (як патерну обігу важливих ресурсів та владного впливу). Причому ці характеристики особистісних соціальних мереж є відносно ригідними до зовнішніх впливів і більш сталими, ніж такі складні інституційні соціально-економічні та соціально-політичні конструкції, як конституціоналізм, парламентаризм, вільний ринок чи іпотека. Останні є більш чутливими до поточних соціально-політичних та соціально-економічних потрясінь, ніж особистісні соціальні мережі – ці «прості структури» достатньо опірні до зовнішніх впливів

та змін для того аби гарантувати відтворення соціуму навіть після найважчого колапсу «складних структур».

Оскільки структура особистісних соціальних мереж відзначається варіативністю, поряд із ціннісним, нормативним, інституційним профілем суспільств є сенс говорити і про мережевий профіль суспільств, окремі локальні зразки яких значною мірою були опрацьовані¹.

Урахування специфічних рис українського суспільства неминує спрямовує увагу дослідника на «головного капіталіста у суспільстві» – державу². Коріння такої інтерпретації можемо знайти в одного з оригінальних теоретиків громадянського суспільства – А. Грамші, який у «Тюремних нотатках» зазначає, що соціальні системи можна аналітично розмежувати на дві складові частини: «політичне суспільство» (на цій «арені» діють політичні інститути) та «громадянське суспільство» (недержавна, приватна сфера, відносно автономна від економіки і політики). Простежено, що у першій сфері діють конкуренція та примус, а у другій – співпраця та згода (перша сфера структурована переважно ієрархічно, а друга – горизонтально). Відповідно, систему сучасного капіталізму стабілізують по-перше, механізми політичного, адміністративного та репресивного характеру, які зосереджені у державних структурах та, по-друге, механізми, що продукують широкий соціальний консенсус, та зосереджені у позадержавній сфері. Держава як система політичних, адміністративних та репресивних інститутів є лише передовою лінією оборони соціального порядку. Натомість, центральним механізмом підтримки стабільності системи є громадянське суспільство, яке в тій чи іншій (зародковій чи розвинутій) формі існує у кожній соціальній системі і всюди має специфіку, яка задається першою складовою частиною – державою. Таким чином, громадянське суспільство за Грамші – це структури, які стабілізують соціум, є опорою політичного режиму.

З часом у дискурсі щодо громадянського суспільства та соціального капіталу відбулася докорінна зміна: там, де етатиста і комуніста Грамші цікавило те, як громадянське суспільство підтримує та стабілізує політичну систему і державу зокрема, ліберальних демократів цікавить те, як громадянське суспільство контролює державу, становить їй протизвагу, сприяє підзвітності та прозорості політичної і управлінської діяльності. До цього часу в дослідженнях соціального капіталу українського суспільства цілковито домінував інший підхід. Водночас, особливості українського соціуму, його державоцентричність, є підставою релевантності першої з пояснювальних моделей. В умовах пострадянського розвитку, коли система державного соціалізму з тотальним домінуванням держави у всіх сферах соціального видозмінилася, проте не відійшла остаточно в минуле, така державоцентричність процесів генерації та конвертації капіталів є особливо важливою рисою³.

Цілісна інтерпретація будь-якого соціального явища передбачає аналіз його конституювання, його соціогенезу. Зокрема, у 2004 р. російський соціолог О. Левінсон зазначав: «Період “класичної”... радянської влади – це період масових репресій проти індивідів, класів, станів, етнічних і соціальних груп... певних соціальних структур, тобто проти самих форм об’єднання і взаємодії людей. Тоді був здійснений успішний (і досі так живемо) експеримент з видалення суттєвого структурного компоненту суспільства, а саме – організацій, які є частиною громадянського суспільства, що опосередковує відносини громадянина і держави... Впродовж майже століття викоринювали цілу форму соціальності. Особливий соціальний (не класовий!) інстинкт, подібний до соціальних ревностів, породжував ненависть до будь-яких організацій... Створювані переможцями організації

¹ Так, широковідомими є дослідження мережевої складової італійського (особливо, південноіталійського) суспільства [1; 2], китайського [3; 4; 5] та південно-східноазійських суспільств [6; 7; 8].

² П. Бурдьє пише: «Держава є кульмінацією процесу концентрації різних типів капіталу: капіталу фізичної сили ... (армія, поліція), економічного капіталу, культурного чи ... інформаційного капіталу і символічного капіталу...[і] веде до утворення ...державного капіталу... , який дозволяє державі застосовувати владу у різних полях...», а також визначати те, як відбувається взаємна конвертація капіталів, чи, користуючись економічною термінологією, встановлювати «курс» обміну цих капіталів [9].

³ У вітчизняному соціогуманітарному дискурсі тема надмірної етатизованості присутня досить давно, причому викликала інтерес не тільки в академічних науковців, а й у авторів, причетних до політичної та управлінської діяльності. Так, у праці за співавторством колишнього міністра освіти В. Кременя читаємо: «Триста років існування спочатку у складі поліцейсько-феодальної імперії, а потім комуністичної породили вкрай етатизоване суспільство, яке не схильне покладати вирішення своїх проблем на недержавні демократичні інституції» [11], а у статті діючого голови Центральної виборчої комісії В. Шаповала зазначається: «Надмірна урегульованість правом характеризує добре відоме нам одержавлене, етатизоване, суспільство» [12].

здавались їхньою найсильнішою зброєю. Але сильною виключно в умовах *монополії* (курсив мій – Д. О.) на подібну соціальну форму» [13]. Автор окреслив одну з центральних проблем творення соціального капіталу у пострадянських суспільствах, водночас і їхню особливість, яка не враховується у теоретичних побудовах найбільших популяризаторів теорії соціального капіталу.

Відповідно до макрорівневої інтерпретації, структури, які генерують соціальний капітал, локалізуються у відносно автономних від держави сферах соціуму. Але в умовах, коли такого простору немає, утворення структур генераторів соціального капіталу відбувається на основі або неформальних соціальних мереж або соціальних мереж, утворених завдяки членству у формальних, контрольованих державою організаціях. Це один із вимірів державного монополізму, який є крайнім виявом етатизації соціальних систем, вкорінення виключного пріоритету державних органів та установ на регулювання усіх сфер соціального¹. Соціальною проекцією, показником, а водночас і можливим чинником етатизації є присутність патерналістських соціальних орієнтацій у масовій свідомості. Державний монополізм найбільш чітко маніфестувався в економічно-виробничій сфері (у радянський період у формі державного соціалізму, а у пострадянський – у формі державно-корпоративного капіталізму). Водночас, було б помилкою вважати, що державний монополізм закінчується економічно-виробничою сферою.

Найпромовистіші приклади державного монополізму в сучасному українському суспільстві виявляються у економічній та політичній сферах, проте численними є і вияви у несподіваних, здавалося б, сферах соціального: у сфері освітньої політики і навіть у сфері моралі.

Так, у 2011 р. Україна зайняла 164 місце серед 179 країн світу за рівнем економічних свобод. Серед європейських країн Україна посідає останнє місце (втративши два місця у рейтингу, порівняно із попереднім роком та 12 місць, порівняно із 2009 р.) [14]. Свідченням процесів посилення державного монополізму у політичній сфері є негативна динаміка України у рейтингу демократичного розвитку, що його складає організація Freedom House. У ньому статус України понизився з «вільної» до «частково вільної» країни. Станом на минулий рік Україна зайняла десяте місце в світі за показником прізонізації (тобто кількості ув'язнених на 100 тис. населення) [15]. А ось за кількістю податків, що сплачуються за підсумками 2011 р., Україна зайняла перше у світі місце [16].

Вкрай одержавленою є сфера освіти і науки. Як зазначають В. Єрмоленко та В. Верлока: «За найскромнішими оцінками для захисту кандидатської дисертації українському здобувачеві треба здійснити 74 кроки (деякі з них можуть зайняти один день, деякі – кілька днів чи тижнів), серед яких тільки десять складає написання самої дисертації» [17]. Одночасно така ж подібна процедура (процедура здобуття наукового ступеня доктора) у Франції має суттєві відмінності, зокрема у тому, що її написання і захист відбувається не в 74 (як в Україні), а у 28 кроків [18].

У такій специфічній і у певному сенсі показовій сфері як моральна політика бачимо ініціативи, які цілком вкладаються у загальний тренд до посилення державного монополізму. Йдеться про роботу Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі, яка мала бути розформована відповідно до анонсованої адміністративної реформи ще 2010 р., а натомість займається підготовкою законопроекту, в якому, зокрема, йдеться про посилення державного контролю за сферою Інтернету. Знаковою для сфери моральної політики є ініціатива про необхідність законодавчого схвалення «Морального кодексу громадянина України». Водночас стосуються моральної сфери та ілюструють тенденцію до посилення державного монополізму законодавчі ініціативи про оподаткування громадян, які після досягнення певного віку залишаються бездітними, та про заборону абортів.

Відповідно після окремих кроків на шляху до дерегуляції економічної, освітньої, культурної сфери та партійно-ідеологічної плюралізації влади і становлення передумов підзвітності держави структурам громадянського суспільства відбуваються зворотні процеси чи принаймні консервують риси, характерні для попереднього етапу. Звідки ж беруться ці інституційні особливості? Які пояснювальні моделі, апеляції до яких соціальних структур можуть адекватно описати ці явища у

---

¹ Доцільно говорити про ступінь етатизованості соціальних систем та відповідний діапазон конкретних виявів державного монополізму, адже конкретний зміст соціальних систем державного монополізму варіативний. Так, наприклад, для Радянського Союзу був характерний державний монополізм у часи Й. Сталіна і Л. Брежнєва, водночас, за змістом соціальних процесів ці періоди суттєво відрізнялися, зокрема державний монополізм двох епох, не лише, так би мовити, у кількісному сенсі.

їхньому взємозв'язку та викрити закономірності, які виявляються за строкатим калейдоскопом, здавалося б, нічим не пов'язаних прикладів?

Структурами, які прямо визначають зміст соціального капіталу етатизованого суспільства, є соціальні мережі клієнтистського типу, для яких характерна ієрархічність, обмежена солідарність та партикуляризм. Соціальний капітал, як одна із форм капіталу, тяжіє до динамічності та конвертації в інші форми. Держава є головним капіталістом, на думку П. Бурдьє, який зокрема, встановлює «курс обміну» різних капіталів та надає можливість отримання ще однієї специфічної форми капіталу: адміністративної та політичної ренти. Йдеться про те, що державний монополізм у тій його формі, яка утвердилася в українському суспільстві, надає можливості інструменталізувати широкі контрольні та репресивні механізми, надавати селективні переваги окремим економічним та політичним суб'єктами, допускати чи, навпаки, не допускати їх на монополізований економічний та політичний ринок та, натомість, отримувати переваги у формі тих чи інших ресурсів. Шукачі ренти – рентьє, ті, кому надано адміністративні повноваження, і хто може спрямовувати механізми державного монополізму.

Патогенність описаної структури зростає у випадку синхронізації ієрархічної системи рентоорієнтованих соціальних мереж з іншими соціальними поділами. Йдеться про практики непотизму та клановості за регіональною ознакою. Так само небезпечним є накладання цієї структури із структурами соціальної нерівності.

Висновки. По-перше, дослідження соціального українського капіталу (та інших високоетатизованих суспільств) слід здійснювати не лише у межах ліберально-демократичної інтерпретації, а й із залученням напрацювань авторів, які акцентують увагу на ролі держави як генератора структур, що продукують соціальний капітал. По-друге, в умовах державного монополізму (а саме цей спосіб соціально-політичної організації утвердився в сучасній Україні) центральними структурами, які генерують соціальний капітал, забезпечують взаємозв'язок держави та соціуму, легітимізують політичні інститути та забезпечують відносну ефективність управлінської діяльності, є рентоорієнтовані соціальні мережі. Система державного монополізму спирається на широкий спектр адміністративних та політичних механізмів, які створюють коридори можливостей і бар'єри (як для економічної, і для політичної діяльності). Ключовими позиціями у рентоорієнтованих соціальних мережах є позиції, які дають можливість інструменталізувати механізми державного монополізму (ці позиції заміщують рентьє – ті, хто отримує ренту та шукачі ренти). Так, успішна підприємницька діяльність є можливою, за умов включеності зацікавлених осіб у мережі неформальних зв'язків із рентьє та шукачами ренти. По-третє, наявні структури не лише витворюють специфічний тип соціального капіталу (який має і дисфункційні, так і функціональні наслідки для системи), а й попереджують ефективне функціонування альтернативних структур. Структури третього сектору, неієрархічні і добровільні об'єднання, фактично усі форми спонтанної соціальної кооперації в певний момент зустрічаються зі структурами, згенерованими системою державного монополізму. Останні мають суттєві переваги над першими, (1) за рахунок контрольних, регулятивних, репресивних механізмів державного монополізму, і (2) за рахунок більшої дієвості, ефективності у постачанні членів соціальних мереж корисними ресурсами. Тому традицію, започатковану Р. Патнамом, а саме акцент на діяльності організацій третього сектору у дослідженні соціального капіталу, в українських умовах слід переглянути, адже громадські організації в українському та більшості інших пострадянських соціумів зазнають маргіналізації, витіснення у «гетто» академічного чи навколополітичного середовища. По-четверте, емпірично центральні капіталогенеруючі структури можна досліджувати із застосуванням генераторів імен, статусів чи позицій (інструментаріїв дослідження особистісних соціальних мереж). Із цієї перспективи центральна гіпотеза – у структурі особистісних соціальних мереж найбільш соціально успішних респондентів значимо більшу частку становитимуть соціальні зв'язки із людьми, чий статус (посада, рід професійної діяльності) дає змогу отримувати адміністративну ренту.

Список використаної літератури

1. Gambetta D. Mafia: The Price of Distrust / D. Gambetta // Trust: Making and Breaking Cooperative Relations / Gambetta D. – Oxford, 2000. – P. 158–175.
2. Патнам Р. Творення демократії. ТРАДИЦІЇ громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам, Р. Нанетті. – К. : Основи, 2001. – 300 с.

3. Dunfee T. W. Is Guanxi Ethical? A Normative Analysis of Doing Business in China / T. W. Dunfee, D. E. Warren // *Journal of Business Ethics*. – 2001. – 32(3). – P. 191–204.
4. Fan Y. Questioning Guanxi: Definition, Classification and Implications / Y. Fan // *International Business Review*. – 2002. – 11(5). – P. 543–561.
5. Gold T. Social Connections in China. Institutions, Culture and the Changing Nature of Guanxi / T. Gold, G. Doug, D. Wank. – Cambridge : MA, 2002.
6. Doner R. F. Rents, Collective Action and Economic Development in Thailand / R. F. Doner, A. Ramsay // *Rents and Rent-Seeking*. – 1997.
7. Jomo K. S. Rent-seeking and the Creation of Efficient Rights: The Malaysian Dilemma / K. S. Jomo, E. T. Gomez // *Rents and Rent-Seeking*. – 1997.
8. Ravenhill J. Rents, Corruption and Development: Yes, No and Maybe / J. Ravenhill // *Rents and Rent-Seeking*. – 1997.
9. Bourdieu P. Acts of resistance: against the new myths of our time / P. Bourdieu / Cambridge : Polity Press, 1998.
10. Грамши А. Тюремные тетради. Ч. 1 / А. Грамши. – М. : Политиздат, 1991.
11. Кремень В. Г. // Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років / В. Г. Кремень, Д. М. Безлюда, В. Д. Бондаренко та ін. – К. : Нац. ін-т стратег. дослідж., 1996. – Вип. 2. – 114 с.
12. Шаповал В. Феномен конституції у контексті вітчизняної політико-правової «міфології» / В. Шаповал // *Дзеркало тижня*. – 2008. – № 29. – 9 серп.
13. Левинсон А. Гражданин, где у вас тут гражданское общество? [Электронный ресурс] / А. Левинсон // «Неприкосновенный запас». – 2004. – № 2 (34). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/lev7.html>.
14. Україна опустилася на 164-е місце в рейтингу економічних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.radiosvoboda.org/archive/news/20110112/630/630.html?id=2273759>.
15. Украина заняла 10 место в мире по количеству заключенных [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.tsn.ua/ukrayina/ukraina-zanyala-10-mesto-v-mire-po-kolichestvu-zaklyuchennyh.html>.
16. Україна перша у світі за кількістю податків. – Світовий банк [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://zik.ua/ua/news/2012/03/05/337555>.
17. Єрмоленко В. Аналітика: захист дисертації в Україні: максимум формальностей, мінімум змісту [Електронний ресурс] / В. Єрмоленко, В. Верлока. – Режим доступа : <http://www.eu-edu.org/news/info/397> стаття від 29.12.2009.
18. Огаркова Т. Аналітика: захист дисертації у Франції – погляд з України / Т. Огаркова / [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.eu-edu.org/news/info/412>.